

“अंबाजोगाई तालुक्यातील लोकसंख्या पोषण घनतेचा भौगोलिक अभ्यास”
(Geographical Study of Population Nutritional Density in Ambajogai Taluka,
Dist. Beed (MH))

Dr. Landge S.S.

Abstract

Population is related to natural and cultural factors. Population structure changes are relativistic to place-time. Although population is studied by many aspects, this research article only studies population nutrition density. The present research is based on 1991, 2001 and 2011 census reports and social and economic reviews. The second data has been used for this research and the structure of the column and the formula has given accuracy to the study. Ambajogai taluka is industrially backward and agriculture is the major occupation. The amount of agricultural land is decreasing day by day. In this connection, the ratio of total population to total cultivable area has been studied. The period taken for research shows an increase in population nutrient density per hectare. The total area under cultivation in the research area is declining and the population is increasing. This is a serious problem and effective measures need to be taken at the governmental and social levels.

बीजसंज्ञा (Keywords)

लोकसंख्या(Population), लागवड क्षेत्र (Cultivated Area), पोषण घनता (Nutritional Density)

१. प्रस्तावना (Introduction)

मानव या जैविक घटकाचा भौगोलिक व सांस्कृतिक घटकांशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास लोकसंख्या भूगोलात केला जातो. लोकसंख्येचा शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास ब्रिटिश लोकसंख्या अभ्यासक जॉन ग्रॉन्ट (१६६४) व ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञ थॉमस रॉबर्ट माल्थस (१७९८) यांनी केला तर प्राचीन काळात भारतात कौटिल्य व अबुल फजल यांनी लोकसंख्येचा अभ्यास केला. लोकसंख्येत स्थल-काल सापेक्ष बदल होतो. लोकसंख्येच्या गुणवत्तेवर संसाधन वापराचा दर्जा अवलंबून असतो. संसाधनाचा वापर योग्य व समतोल स्वरूपाचा असणे आवश्यक असते. याच अनुषंगाने लोकसंख्येच्या अभ्यासात गणितीय पद्धतीचा अवलंब केल्याने त्यात नेमकेपणा व अचूकपणा आलेला दिसून येतो.

२. उद्दिष्ट्ये (Objectives)

- * अभ्यास क्षेत्रातील लोकसंख्या पोषक घनता अभ्यासणे.
- * अंबाजोगाई तालुक्यातील लोकसंख्या पोषण घनतेचे महत्त्व विशद करणे.

३. सांख्यिकीय संकलन व संशोधन पद्धती (Data Collection and Research Methodology)

प्रस्तुत अभ्यासासाठी द्वितीय स्वरूपाची सांख्यिकी वापरली आहे. उपयुक्त माहिती जनगणना अहवाल जिल्हा बीड, सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा बीड, जिल्हा माहिती कोष जिल्हा बीड, जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय बीड, लोकसंख्या भूगोल आणि कृषी भूगोल या संशोधन स्रोतातून (Research Sources) संकलित केले असून संशोधन क्षेत्रातील पोषण घनता अभ्यासण्याकरिता खालील सूत्राचा उपयोग केला आहे. पोषक घनता, विचलन व टक्केवारी काढण्यासाठी सन १९९१, २००१ व २०११ या वर्षांच्या आकडेवारी वापर केला आहे.

$$\text{सूत्र :} \quad \text{लोकसंख्येची पोषण घनता} = \frac{\text{एकूण लोकसंख्या}}{\text{एकूण लागवड क्षेत्र}}$$

४. मर्यादा (Limitation)

संशोधनासाठी तीन जनगणना अहवालाचा आधार घेतला असून यामुळे लोकसंख्येच्या पोषण घनतेचा वार्षिक कल समजू शकत नाही.

५. संशोधन क्षेत्र (Research Area)

बीड जिल्ह्यात एकूण अकरा तालुके असून यापैकीच अंबाजोगाई हा एक तालुका आहे. बीड जिल्ह्याचे प्रशासकीय सोयीकरीता बीड व अंबाजोगाई असे दोन उपविभाग केले आहेत. अंबाजोगाई उपविभागात पाच तालुके असून संशोधन क्षेत्राचा याच विभागात समावेश होतो. अंबाजोगाई हे प्राचिन व सांस्कृतिक शहर आहे. योगेश्वरी शक्तीपीठ, खोलेश्वर मंदिर, आद्यकवी मुकुंदराज, पासोडी निर्मिकर संतकवी दासोपंत, स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा तालुक्याला सांस्कृतिक वारसा लाभला आहे. संशोधन क्षेत्र बीड जिल्ह्याच्या आग्नेय दिशेस विस्तारले असून अभ्यास क्षेत्राच्या पूर्व रेणापूर (जि. लातूर), पश्चिम केज (जि. बीड), दक्षिण कळंब (जि. उस्मानाबाद), उत्तर परळी (जि. बीड), आग्नेय लातूर (जि. लातूर), ईशान्य परळी, वायव्य धारूर व नैऋत्य केज (जि. बीड) या तालुक्याच्या सीमा आहेत.

अंबाजोगाई तालुक्याचे क्षेत्रफळ सन १९९१ मध्ये १२९५.७३ चौ.कि.मी तर सन २००१ मध्ये ८६१.५३ चौ.कि.मी. असे होते. क्षेत्रफळ सन २००१ मध्ये ४३४.२ चौ.कि.मी. कमी झालेले आढळते. कारण १५ ऑगस्ट १९९२ रोजी परळी आणि धरूर या दोन तालुक्याची निर्मिती करण्यात आली. यावेळी अंबाजोगाई तालुक्यातील ६० गावे परळी तालुक्यात व १० गावे केज तालुक्यात समाविष्ट करण्यात आली. यामुळे संशोधन क्षेत्राचे क्षेत्रफळ सन १९९१ पेक्षा २००१ मध्ये कमी झाले.

अभ्यास क्षेत्राचा अक्षवृत्तीय विस्तार १८°३२'२७" उ. ते १८°५१'५१" उ. असून रेखावृत्तीय विस्तार ७६°१४'३४" पू. ते ७६°४३'५९" पू. असा आहे. अंबाजोगाई तालुका पर्जन्य छायेच्या प्रदेशात असून सरासरी पर्जन्यमान ७२७.६० मि.मी. आहे तर सरासरी तापमान २६.३° से. आहे. हवामान उष्ण व कोरडे स्वरूपाचे आहे. संशोधन क्षेत्रात रेणा, मांजरा व उंद्री या महत्त्वाच्या नद्या आहे. मांजरा नदी अभ्यास क्षेत्राच्या दक्षिण सिमेवरून वाहते. कृषी उद्योग हा अभ्यास क्षेत्रातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय असून येथे काळ्या सुपिक मृदेचे प्रमाण जास्त आहे.

६. अभ्यास विषय (Study Problem)

व्याख्या-“एकूण लोकसंख्या व एकूण लागवडी खालील क्षेत्र यांच्या गुणोत्तरास लोकसंख्या पोषण किंवा शरीर शास्त्र घनता (Nutritional Density or physiological Density) असे म्हणतात”

कृषी प्रधान देशांना पोषण घनता उपयोगी ठरते. या घनतेमुळे प्रदेशाच्या अर्थिक स्थितीची माहिती मिळू शकते. डॉ. राईट यांनी सर्वप्रथम ही पद्धत फ्रान्समध्ये वापरली. लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. परंतु दिवसेंदिवस अनेक कारणासाठी होणारा भूमीचा वापर यामुळे कृषी योग्य जमिनीचे प्रमाण कमी-कमी होत आहे. उपलब्ध कृषी योग्य जमिनीतून मानवांच्या गरजा पूर्ण करणे आवश्यक असून याच अनुषंगाने संशोधन क्षेत्रातील

लोकसंख्या पोषण घनतेचा अभ्यास केला आहे. संशोधन क्षेत्रातील लोकसंख्या पोषण घनता अभ्यासतांना एकूण लोकसंख्या व एकूण क्षेत्रफळ याच्या गुणोत्तराचा विचार न करता त्या-त्या वर्षाची एकूण लोकसंख्या व एकूण लागवड क्षेत्र याचे गुणोत्तर विचारत घेतले आहे.

अंबाजोगाई तालुक्यातील लोकसंख्या पोषण घनता

कृषी क्षेत्र - हेक्टर्स

कृषी घनता -प्रति हेक्टर्स

अ.क्र.	जनगणना वर्षे	एकूण लोकसंख्या	एकूण लागवड क्षेत्र	लोकसंख्या पोषण घनता
१	१९९१	३४४५०५	११३२००	३.०४
२	२००१	२३५६७०	६४४००	३.७
३	२०११	२७१९५७	६४५००	४.२२

स्रोत- जनगणना अहवाल जिल्हा बीड , कृषी जिल्हा अधिक्षक कार्यालय बीड, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय बीड, कृषी विकास अधिकारी कार्यालय जिल्हा परिषद बीड, सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा बीड आणि संशोधक

वरील सारणी व आलेख सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार संशोधन क्षेत्राची लोकसंख्या पोषण घनता ३.०४ प्रति हेक्टर होती. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार अभ्यास क्षेत्राची लोकसंख्या पोषण घनता ३.७ प्रति हेक्टर होती. सन १९९१ पेक्षा सन २००१ मध्ये लोकसंख्या पोषण घनतेत प्रति हेक्टर ०.७ (२३.०३%) ने वाढ झालेली दिसून येते. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार अंबाजोगाई तालुक्यातील लोकसंख्या पोषण घनता प्रति हेक्टर ४.२२ अशी होती. सन २००१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये लोकसंख्या पोषण घनता प्रति हेक्टर ०.५२ (१४.०५%) ने वाढलेली आढळते. सन १९९१ पेक्षा सन २०११ मध्ये लोकसंख्या पोषण घनता प्रति हेक्टर १.१८ (३८.८२%) अशी वाढ झालेली दिसून येते. सन १९९१ व सन २००१ च्या तुलनेत सन २००१ व सन २०११ या वर्षी लोकसंख्या पोषण घनता ही प्रति हेक्टर ०.१४ (२१.२१%) अशी कमी झालेली दिसून येते.

उपरोक्त सारणीनुसार अभ्यास क्षेत्रात सन १९९१ वर्षापेक्षा सन २००१ व सन २०११ या वर्षी एकूण लोकसंख्या व एकूण लागवड क्षेत्र यामध्ये तफावत जाणवते. लोकसंख्येत वाढ होण्याऐवजी लोकसंख्या कमी झालेली दिसून येते. तसेच एकूण लागवड क्षेत्रात प्रमाणापेक्षा जास्त घट झालेली आढळते. वास्तविकता ही विसंगती नसून सन १९९१ च्या जनगणनेनंतर १५ ऑगस्ट १९९१ रोजी परळी या नवीन तालुक्याची निर्मिती करण्यात आली. त्यामुळे काही भूभाग परळी व केज तालुक्यात समाविष्ट करण्यात आला. त्यामुळे सन १९९१ च्या आणि सन २००१ व सन २०११ च्या सांख्यिकीत तफावत जाणवते.

७. निष्कर्ष व शिफारशी (Conclusion and Recommendation)

१. निष्कर्ष (Conclusion)

१. संशोधन क्षेत्रातील एकूण लागवड क्षेत्रात फारशी वाढ किंवा घट झालेली दिसून येत नाही.
२. अभ्यास क्षेत्रात लोकसंख्या पोषण घनतेत प्रति हेक्टर वाढ झालेली आढळते.

३. सन १९९१ व सन २००१ वर्षांच्या तुलनेत सन २००१ व सन २०११ वर्षात लोकसंख्या पोषण घनता कमी झालेली आहे.

२ शिफारशी (Recommendation)

१. संशोधन क्षेत्रातील एकूण लागवड क्षेत्रावरील भार कमी करण्यासाठी लोकसंख्या वाढ नियंत्रणात ठेवणे गरजेचे आहे.

२. अभ्यास क्षेत्र औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेले असल्याकारणाने कृषी उद्योगाच्या विकासास चालना देणे महत्त्वाचे आहे.

७. संदर्भ (References)

1. District Gazette, Bid- Government of Maharashtra, Mumbai - 1969.
2. District Census Handbook District Bid, Director, Government Printing and Stationery Maharashtra State Mumbai-1991, 2001, 2011.
3. जनसंख्या भूगोल - डॉ. हीरालाल यादव - राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली - २०००
4. लोकसंख्या भूगोल - डॉ. शंकरराव शेटे - अभिजीत पब्लिकेशन, लातूर - २००३
5. लोकसंख्या भूगोल - डॉ. व्ही.जे.पाटील - प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे - २००४
6. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा बीड - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई

* प्रा.डॉ. सोमनाथ लांडगे
कला व विज्ञान महाविद्यालय
चौसाळा, ता.जि.बीड